

Валерій Храновський

ПРОБЛЕМИ ДОАРИЙСЬКОЇ ІСТОРІЇ ІРАНУ У НЕОПУБЛІКОВАНІЙ РОБОТІ А. Ю. КРИМСЬКОГО "... ЕЛАМ".

Неопублікована та незакінчена робота А. Ю. Кримського "З історії Ірану передарийської доби. Еlam" міститься нині в Інституті рукопису при Центральній науковій бібліотеці НАН України за номером I-254I2. Її обсяг – 122 сторінки друкованого тексту, на кожній сторінці – приблизно 1300–1500 друкованих знаків, а також два розділи, написаних від руки російською мовою: "Еlam" та "Еlam. Окончание статьи." Ці два розділи не являють собою прямого продовження змісту, викладеного в друкованій частині твору, а є спробою логічно завершити цю наукову роботу про Еlam та викласти ідеї згідно з ідеологічними вимогами та кон'юнктурою 30-х років, відхилення від яких мало небезпечні наслідки. Друкована частина твору складається з таких розділів: "Вступні уваги про Еlam, його столицю Сузу та про початкову дату еlamського історичного життя", "Еlamська народність та мова", "Границі еlamської території", "Етнічний склад Елама", "Хронологічні уваги", "Нарис еlamської історії". Цей розділ не закінчено. Речення уривається. Можливо, А. Ю. Кримському не довелося закінчити свою монографію через те, що влітку 1941 року його було заарештовано органами НКВС, а все його надбання – сходознавчі відділення у складі Академії Наук тодішньої Української РСР, сталінське керівництво ліквідувало.

Важко точно визначити рік написання цього твору А. Ю. Кримського (сам він не вказував, коли писав монографію). Цілком можливо, що ця робота писалася протягом декількох років з першої половини 30-х до початку 40-х років. Остання з наукових робіт, на які посилається А. Ю. Кримський, а саме VII том творів Ф. Борка "*Mittlungen der Vorderasiatischen Gesellschaft*" була видана у 1933 році в м. Лейпцизі [Кримський, близько 1940 р., 15]. Тобто він писав монографію не пізніше згаданого року. Ще один доказ на підтвердження цього – посилання А. Ю. Кримського на працю Ф. Шпігеля "*Eranische alterthums punde*", видану також у Лейпцигу в 1873 році, з часу написання якої, за словами А. Ю. Кримського, минуло "шістдесят літ" [Кримський, близько 1940 р., 67]. Автор даної статті датує роботу цього видатного українського сходознавця про Еlam приблизно 1940-м роком, тому що у своєму творі А. Ю. Кримський посилається також на опубліковані в Берліні в 1890 році ахеменідські джерела епохи царя Кира (Кулоша) та хроніку вавилонського царя Набунаїда. Вчений зазначає, що ці документи було видано за півстоліття до часу написання його твору "Еlam" [Кримський, близько 1940 р., 41]. Інших натяків щодо періоду написання цієї роботи у самому творі нема.

А. Ю. Кримський писав монографію з історії доарийського Ірану майже одночасно з виданням однієї з найфундаментальніших праць в галузі еламознавства – монографії американського іраніста Дж. Камерона "*History of Early Iran* (1936), написаної в результаті останніх досліджень в області археології та вивчення стародавніх мов і письмових джерел [Negâhbân 1993, 455] і

з новими на той час відкриттями в області археології на території Ірану (скажімо відкритим поселенням Сіалк поблизу Кашану французьким ученим Р. Гіршманом [Ghirshmân 1375(1997), 17–39, Negâhbân 1993, 476]), а також археологічними дослідженнями, що проводились тоді на території Сирії та Іраку [Струве 1947, 17]. Ці відомості, на жаль, не відображені у творі А. Ю. Кримського. А саме вищезгадані відкриття здійснили значний переворот в історичній науці та хронології історії Стародавнього Сходу, в тому числі й Еlamу та й взагалі доарійського Ірану. Цілком ймовірно, що А. Ю. Кримський не мав можливості ознайомитися з досягненнями Європейської орієнталістики в 30-ті роки завдяки ізоляції Радянського Союзу. Тоді будь-які зв'язки з зовнішнім світом, у тому числі й наукові, здійснювалися лише "перевіреними" та "благонадійними" щодо сталінського режиму московськими чи ленінградськими вченими. Але пізніше й вони також піддалися репресіям та переслідуванням. Багатьох з них було заслано в табори або розстріляно.

Крім згаданої роботи Ф. Борка, А. Ю. Кримський не посилається на жодну з наукових праць, виданих у 30-ті роки в Європі.

Сам А. Ю. Кримський не знав ні мови еlamітів, ані давньоперської мови, і безпосередньо не досліджував письмових джерел, що стосуються періоду існування Еlamу та ранніх арійських державних утворень на території Ірану, він аналізував дослідження еlamських та давньоперських текстів європейськими вченими, а також твори античних географів та істориків, що містять цінні відомості про етнічний склад Сузіані та сусідніх гірських областей Загросу у більш пізні історичні періоди, уже після падіння Еlamської держави.

На основі детального аналізу вищезгаданих джерел А. Ю. Кримський намагається підійти ближче до вирішення проблем історії Еlamу та сусідніх областей Ірану, що й досі не вирішенні й актуальні не лише для іранської історії, а й для вирішення індоєвропейської та арійської проблематики, хронології історії Стародавнього Сходу, історії світової культури та інших, а також для вироблення методики дослідження стародавніх цивілізацій, що давно зникли з історичної арени та їхньої історико-культурної спадщини.

Всю проблематику, досліджувану А. Ю. Кримським у його роботі, можна звести до таких основним питань: 1) проблеми історичної географії Еlamу та сусідніх країн (місцезнаходження основних історичних областей Еlamу, визначення його кордонів у різni періоди історії і т.ін.); 2) етнічні проблеми доарійської історії Ірану; 3) проблеми соціально-політичної історії та хронології Еlamу та сусідніх країн, що й досі значною мірою не розкриті завдяки ряду факторів (недостатній вивченості території Ірану археологами; неповноті та обмеженості інформації, яку містять письмові джерела з історії Еlamу та сусідніх гірських областей, що в наш час входять до складу Ірану; складності у розшифруванні еlamських текстів через відсутність білінгвістичних письмових джерел, а також відособленість еlamської мови від інших відомих наукі мовних сімей та груп та відсутністю елементів між лексикою еlamської мови та інших мов, досліджених лінгвістами).

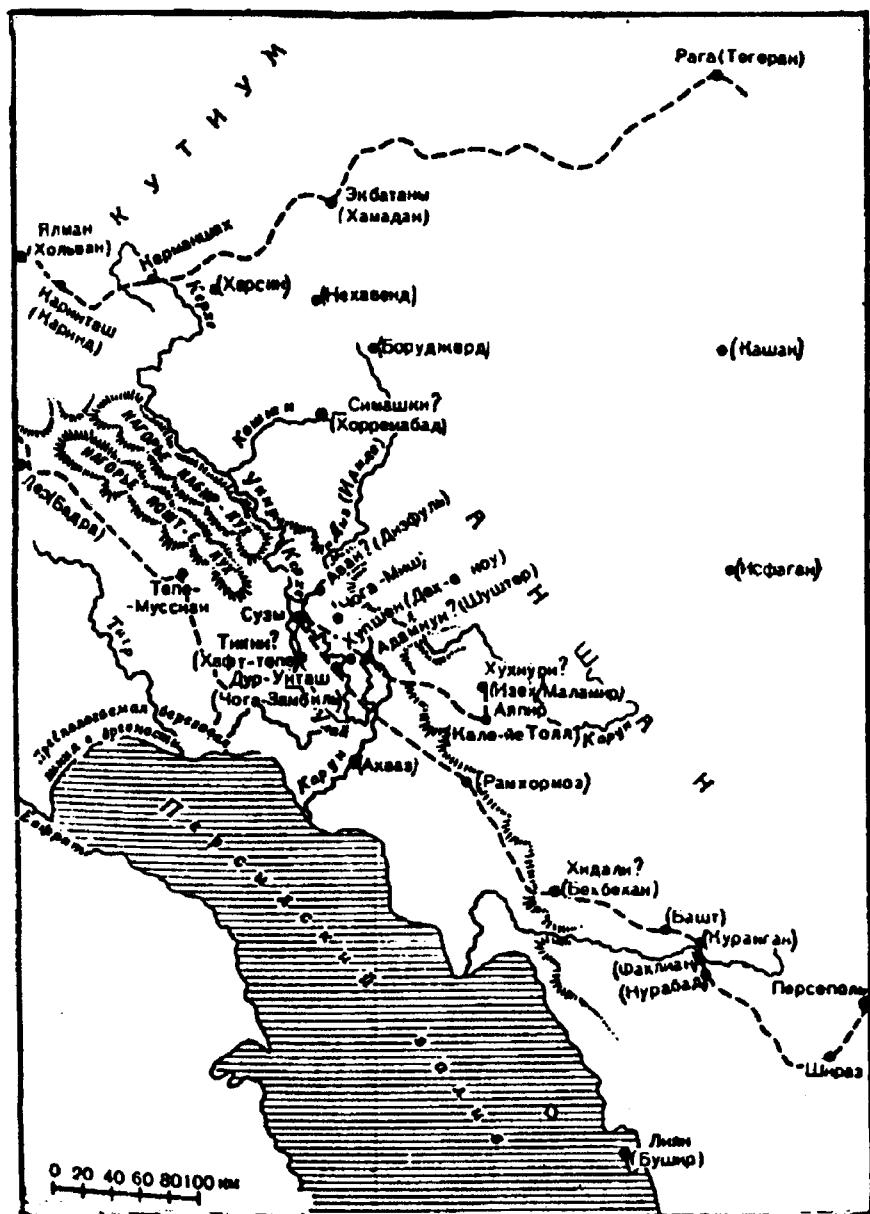

Як за часи А. Ю. Кримського, так і тепер не вирішена проблема визначення меж Еламу, що займав Сузіанську (Хузестанську) рівнину на Південному Заході сучасного Ірану та сусідні гірські області Загросу, а також місцезнаходження ряду історичних областей Еламу – Адамдуну, Авану, Сімашкі, Варахсе, Аяхітеку тощо. А. Ю. Кримський приділяє значне місце полеміці між європейськими ученими з приводу місцезнаходження Аншану – гірського Еламу, що відігравав неабияку роль в історії цієї стародавньої держави. Вчений висловив надію, що в майбутньому буде знайдено клинописні тексти, які дадуть можливість більш точно локалізувати Аншан [Кримський, близько 1940 р., 36–54]. Лише в 70-ті роки в результаті археологічних розкопок у районі Тепе-Мальян в гірській місцевості на схід від Хузестану вдалося знайти письмові джерела, які вказали на те, що ці місця входили до історичного Аншану [Negâhbân 1993, 454]. Щодо меж, до яких простягалася територія Еламу, то тут, як і в часи А. Кримського, ще немає остаточної відповіді.

Учений поставив питання: "Де на півночі кінчались еламські кордони?" і навів недостатньо переконливі твердження деяких дослідників, зокрема Г. Вінклера, що північні еламські кордони були на північ від Хузестану та сусіднього Лурестану, на території, де міститься нині іранська провінція Керманшах. Тут було знайдено напис царя Дарія I Великого, висічений на скелі Бісотун (Бехістун) трьома мовами, в тому числі й еламською.

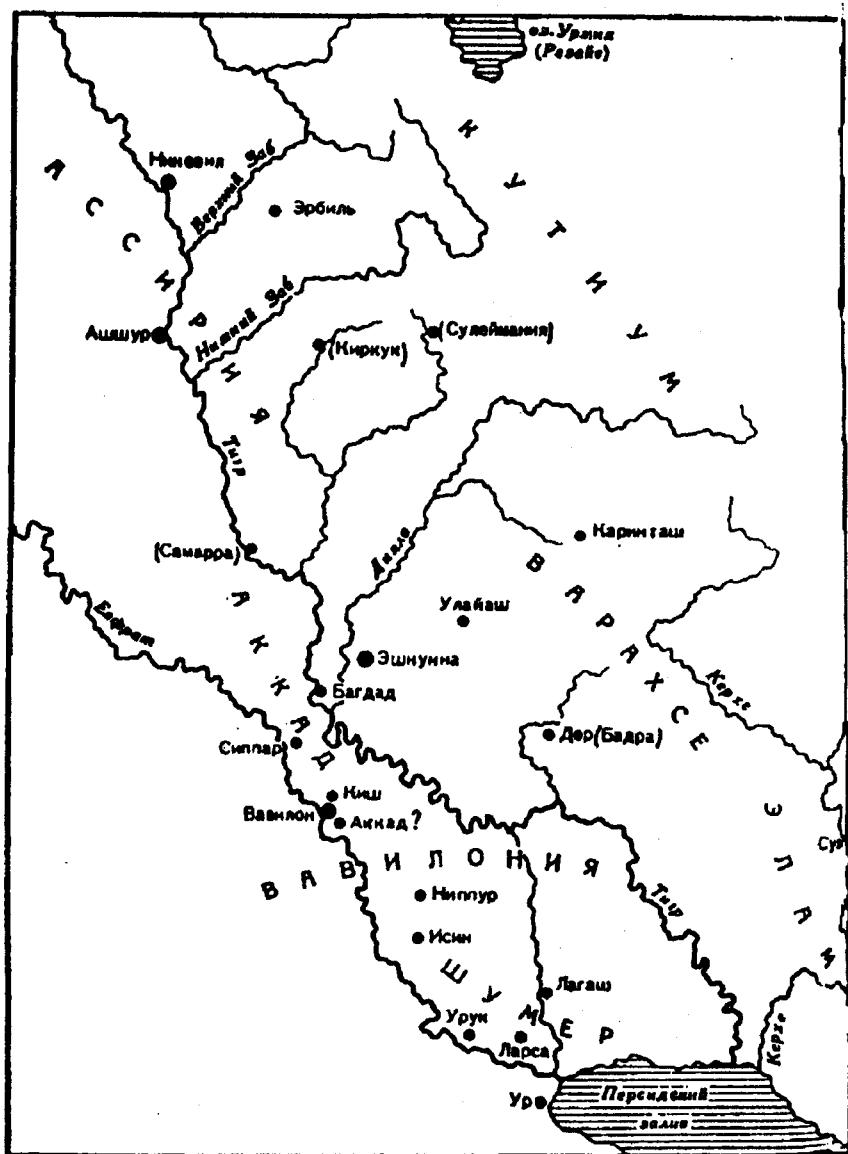
Навряд чи можна, лише базуючись на цьому факті, робити висновок про належність цієї території до Еламського царства. Еламські державні утворення існували, за сучасними науковими даними, приблизно з середини III тис. (до 646 р.) до н.е., коли Елам розгромили ассирійці [Saffar 1372(1993), 155–160; Хинц 1977, 67, 156]. А напис на Бісотунській (Бехістунській) скелі був висічений уже за часів Ахеменідського царя Дарія, що прийшов до влади в 522 р. до н.е. [Ghirshman 1375(1997), 96]. Еламська мова була в давньоперській Ахеменідській державі однією з трьох офіційних мов, але це не означає, що населення району, де є Бісотунська скеля, нею розмовляло і в більш ранні періоди ця територія входила до Еламу. Але подальші дослідження показали, що за наймогутніших еламських царів Кутер-Нахунте III, Шутрук-Нахунте I, Шильхак-Іншушінаку, які правили цією країною у 2–3-й четверті XII ст. до н.е., області, розташовані на захід від Бісотуну, а може й сама ця територія, були завойовані еламцями [Negâhbân 1993, 520–525; Хинц 1977, 132–133]. На заході Сузіанська рівнина тісно прилягала до Месопотамії і тут, правда, досить умовно, можна окреслити західні кордони Еламу. Найпівденнішою точкою, де знайдено рештки еламських споруд та письмові джерела, що належали еламітам, є район Бушеру (в давнину Ліян) на березі Перської затоки. Археологічні знахідки, виявлені тут, свідчать про те, що в III тис. до н.е., за ранніх еламських царів, ця територія була їм під владна [Хинц 1977, 70]. Про археологічний матеріал, знайдений у районі Бушеру, згадує А. Ю. Кримський і висловлює думку про можливість еламської експансії на південь від Бушеру (Ліяну) для захоплення торгових шляхів, які вели до Індостану, але зауважує: "Подоки ми цього точно сказати не можемо, південні Елама кордони нам не звісні" [Кримський, близько 1940 р., 40]. "Незвісні" нам південні та півден-

Карта-схема Еламу

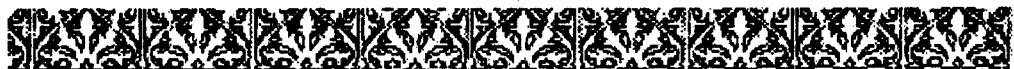
но-східні межі Еламу й досі. Лише можна віднести до Еламу території в сучасній іранській провінції Фарс – в районі Курангану (Курангуну), де знайдено вздовж дороги Бехбекан-Шіраз стародавній рельєф, що відображає церемонію поклоніння еламським богам (рисунок 1), а також поблизу Персеполіса, де знайдено рельєф Накше-Рустам (рисунок 2). На цьому стародавньому

Карта-схема Месопотамії

еламському рельєфі, зображеного невідомих царя та царицю, що стоять перед божествами, котрі сидять на тронах у вигляді змії, яка звилася клубком, висічено також зображення Сасанідського шаха Бахрама II (279–293 рр. н.е.) та його оточення [Saffar 1372 (1993), 12–21; 99–102].

Звичайно, не слід забувати, що кордони Еламу протягом його тисячолітньої історії неодноразово змінювалися, і поселення, де проживали еламіти в певний час, або ж області, що в різні періоди були під контролем еламців,

зазнавали глибокої кризи або взагалі зникали з історичної арени. Йдеться про поселення Сіалк під Кастаном (між Тегераном та Ісфаганом), розкопане та досліджено Р. Гіршманом ще в 30-ті роки нашого століття. Тут в IV тис. до н.е. існував торговельний та культурний центр, що у IV–III тис. до н.е. мав багато спільногого з Сузами та іншими містами Еламу. На території Сіалку знайдено таблички зprotoеламським піктографічним письмом. Тут, а також у Сузах, потім і в інших поселеннях на території Ірану, ще в першій половині IV тис. до н.е. відбувся розвід мистецтва розпису кераміки, і, за словами Р. Гіршмана, це був швидкий стрібок від натуралізму до реалізму з використанням спрощених форм при зображені тварин та рослин (*рисунок 3*) [Ghirshman 1375(1997), 16–37, 58].

В. Хінц зазначає, що "еламські митці просто вражали своєю майстерністю та здатністю зобразити предмет одночасно і реалістично, і абстрактно та стилізовано [Хинц 1977, 161]. Культура розписної кераміки на території Ірану здійснила відчутний вплив на значні території до Сістану та Белуджистану та Мервського оазису [Ghirshman 1375(1997), 29]. А. Ю. Кримський у своїй роботі хоч і не відобразив дослідження Р. Гіршмана, але також зачепив питання спільноти доісторичних археологічних культур фарбованої кераміки на території Ірану, Белуджистану, Індії та Північного Китаю, пославшись на замітку яфетидолога І. Мещанінова "Доисторическая красная керамика Китая" в 5-й книзі "Известий общества обследования и изучения Азербайджана", виданій у Баку в 1927 році [Кримський, близько 1940 р., 35].

Звичайно, не можна на основі лише цих даних робити висновки з приводу належності культури Сіалку еламітам, але спільність культур Суз та Сіалку в IV тис. до н.е. та наявність в останньому табличок зprotoеламським піктографічним письмом не заперечують можливості перебування тут еламського населення в IV тис. до н.е. Хоча Сузіана та район Сіалку були розділені гірським хребтом Загрос, однак з давніх часів між ними відбувалися торговельні операції. Сіалк здійснював торгівлю навіть з районами Паміру, Бадахшану та Перської затоки [Ghirshman 1375(1997), 15, 26]. Можливо, тут також проживали етнічні еламці і саме в цих районах були гірські історичні області Еламу – Сімаш та Аяхітек, питання локалізації яких ще й досі не вирішено [Хинц 1977, 68–69, 78, 121].

Недостатня вивченість іранської території археологами не дає можливості чітко прослідкувати ланцюг етнокультурних зв'язків між різними областями Ірану в давнину та простежити шляхи міграції певних етнічних груп, в тому числі й еламців.

Етнічні проблеми еламської історії як у часи А. Ю. Кримського, так і тепер стоять гостро. Одна з них – проблема належності мови еламців до певної сім'ї та групи. Ще й досі не наведено переконливих аргументів на користь висновків про спорідненість еламської мови з іншими мовами як давнини, так і сучасності [Юсифов 1968, 38].

Деяку подібність до еламської мови, можливо, мали мови та діалекти касситів, лулубейв, кутів, що мешкали у сусідніх з Еламом гірських областях на території сучасного Ірану. Але від їхніх мов, на жаль, крім власних імен та титулів, що містяться в ассиро-аввілонських джерелах практично ні-

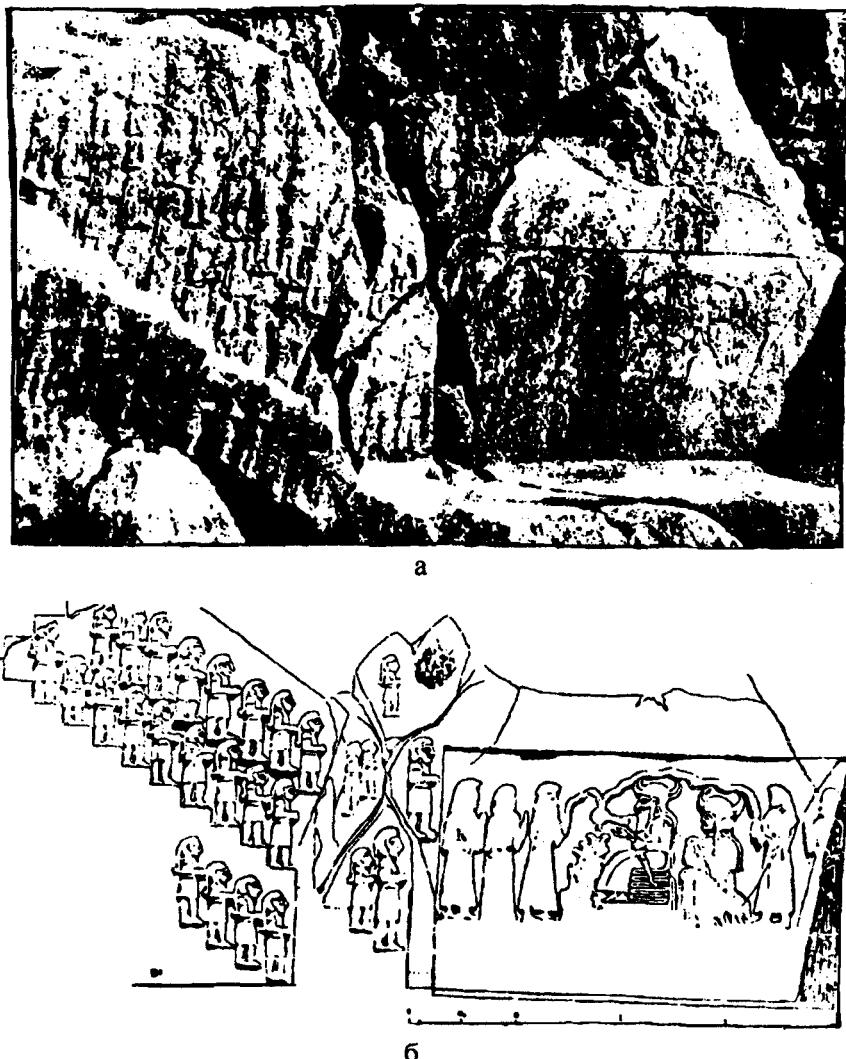

Рис. 1.

чого не лишилося. Як писав А. Ю. Кримський про мову касситів, "до нас бо не дійшло жоднісінського зв'язаного рядка, який був би писаний по-касситськи" [Кримський, близько 1940 р., 23]. Це можна сказати й про мови кутіїв та луллубеїв. Аналіз письмових текстів цими мовами дав би можливість отримати більш повну інформацію про наявність спільноти між еlamською мовою та мовами сусідніх племен та народностей чи про її відсутність.

На нашу думку, навряд чи можна сподіватися знайти письмові джерела мовами кутіїв, луллубеїв чи касситів, оскільки в них не було своєї писемності і протягом усього періоду свого перебування на історичній арені ці народи користувалися аккадською мовою як офіційною й не вживали свою

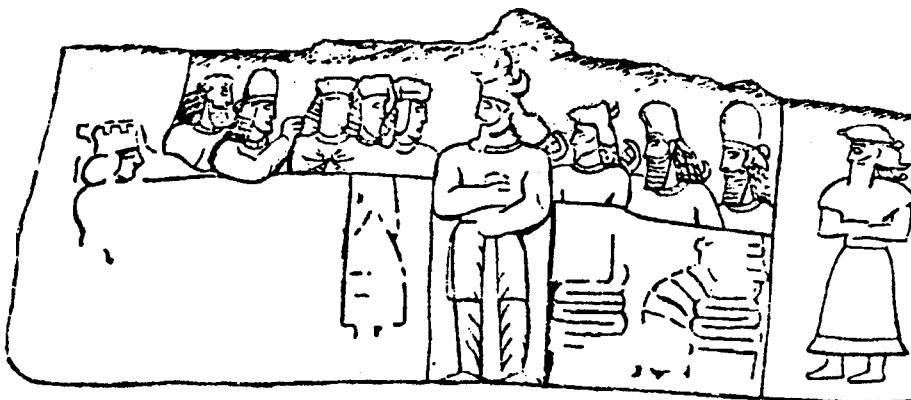

Рис. 2.

мову ні в державних документах, ні в своїх літературних творах [Істория Древнего Востока 1983, 255–260, 415–429; Ghirshman 1375(1997), 41–43].

Єдиним письмовим джерелом, що проліє світло хоча б на лексику та фонетичні особливості мов народностей сусідніх з Еламом гірських областей, можуть бути, на нашу думку, лише словники – аккадсько-касситські, аккадсько-луллубейські чи аккадсько-кутійські. Вони, принаймні, дадуть можливість порівняти лексику цих мов з лексикою еламської та інших відомих наукі стародавніх мов. Такі словники касситської мови, що містять близько півтори сотні лексичних одиниць, ще на початку ХХ століття були опубліковані в Європі. А. Ю. Кримський проаналізувавши лексику касситської мови, що дійшла до нас, дуже обережно підходить до її лінгвістичної інтерпретації й не схильний вважати мову касситів спорідненою з еламською [Кримський, близько 1940 р., 20–29], хоча є ряд слів співзвучних у цих двох мовах і деякі спільні для обох мов особливості фонетики [Дьяконов 1956, 122]. А. Ю. Кримський не приймає також за остаточно вірну й позицію Й. Шелефтовіча про можливу належність касситської мови до іndoєвропейських або навіть до іndoіранських мов на основі наявності серед лексики цієї мови імен богів: Шуріаш (бог сонця, санскритське Сур'яс), Бугаш ("божество", давньоперське вада, слов'янське води, "бог"), Вигіаš "бог дощу та грози" (грецьке Богēas – "північний вітер", слов'янське "буря") [Дьяконов 1956, 122; Кримський, близько 1940 р., 26–27]. А. Ю. Кримський робить висновок, що "в тій країні, звідки кассити прийшли в Луристан [гірська область на північ від Хузестанської рівнини – В.Х.], вони встигли піддатися однаковому впливові сусідньої арійської людності так само, як це з певністю можна сказати про мітаннійців [Кримський, близько 1940 р., 27–28]. Висновок А. Ю. Кримського заслуговує високої оцінки, ось кільки тут вчений вбачає можливий зв'язок між вторгненням касситів у Вавилонію в XVIII–XVII ст. до н.е. [Істория Древнего Востока 1983, 415–429, 489–490], утворенням Мітаннійської держави та появою арійських племен на території Ірану, Середньої Азії та Індії в першій половині II тис. до н.е. [Ghir-

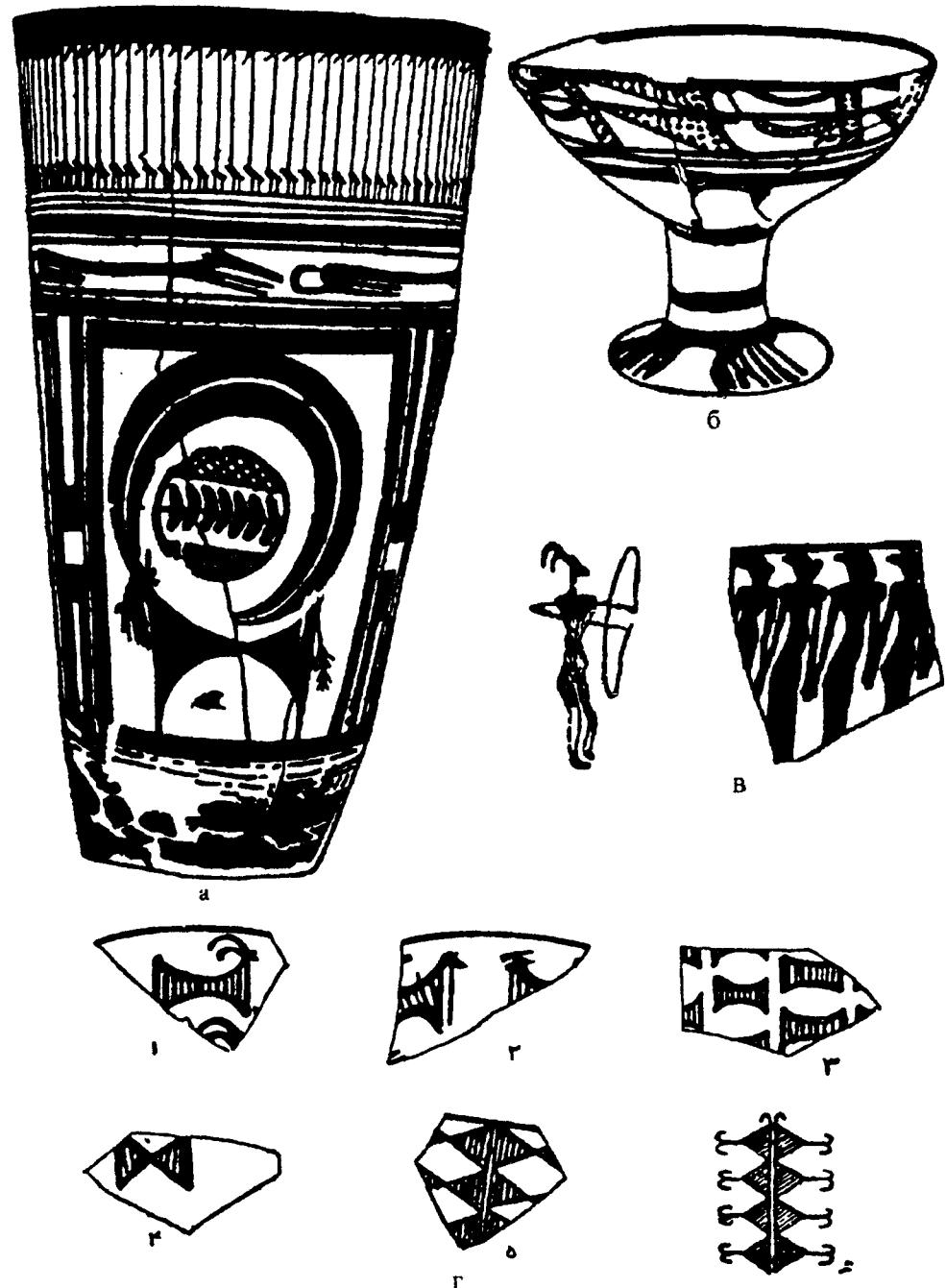

Рис. 3. а – келих. Сузи IV тис. до н.е.; б, в, г – келихи та уламки посуду. Сіалк.

shman 1375(1997), 49–53]. І, можливо, частина індоєвропейських племен, що перемішалися з протокасситами, з'явилася на території Ірану набагато рані-

ште, ніж арії, що асимілювалися з хурритами і заснували Мітannійське царство, оскільки в їхній міфології існує бог Burijaš, співзвучний з грецьким Богом ас, відсутній в арійських міфах. Ця спільнота, ймовірно, належить до більш ранніх етапів історії іndoевропейців, коли вони мешкали на спільній території й мали багато спільних рис у релігії та міфології.

Мітannійці ж поклонялися іndoарійським, точніше, іndoарійським богам – Мітрі, Варуні, Індрі та Насаті [Ghirshman 1975(1997), 51].

Ще за життя А. Ю. Кримського європейські лінгвісти, зокрема Ф. Борк на початку 40-х років, приступили до порівняльного аналізу еlamської мови та дравідських мов. У наступні десятиліття ці дослідження продовжились. Уже в 60-ті роки видатний ленінградський вчений-сходознавець І. М. Д'яконов виявив деякі спільні структурні особливості в галузі іменника та дієслова, а також разочу спільність у системі займенників та інших лексичних одиниць [Д'яконов, 1967, 108–112].

Виявлення зближення позицій еlamських лексичних одиниць і граматичних структур інших відомих наукі мов, можливо, допоможе у прочитанні та інтерпретації незрозумілих місць в еlamських текстах.

Хоча значна частина еlamських документів написана відносно добре вивченою аккадською (ассиро-авілонською) мовою, однак і досі науці невідомі певні періоди в історії Еlamу, коли з історичної арени раптово зникала царська династія і наставав період "темряви невідомості", що існував двісті-триста років. Ale навіть про ті часи, від яких залишилися письмові джерела, ми маємо неповну інформацію. В багатьох випадках, крім списків царів якоїсь династії чи невеличкої інформації про військово-політичну діяльність та будівництво храмів у Сузах та інших містах під керівництвом деяких із них, до нас ніяких відомостей не дійшло, навіть про роки їхнього правління [Хинц 1977 66–98, 110–137]. Тому для вирішення питання хронології еlamської історії необхідно зіставляти історичні події Еlamу з історією та хронологією стародавніх держав на території Месопотамії – Шумеру, Аккаду, Вавилонського царства, Ассирії, вивчених в історико-хронологічному плані набагато краще.

Ale в часи, коли А. Ю. Кримський писав свій твір, проблема датування історичних подій Шумеру, Аккаду, Вавилону, Ассирії була далека від розв'язання. Головна проблема була в тому, що в царських списках династій Нижньоріччя, а потім Аккаду, III династії Уру, I Вавилонської династії зовсім не було вказівок на співіснування деяких із цих династій, і часто вчені "вистроювали" їх в ряд одна за одною, що "подовжувало" історію Передньої Азії на сотні років. Нерідко періодам правління певних династій приписувалися фантастичні цифри. Цей момент, а також наявність серед царів і династій, що згідно з давньою традицією, правили після всесвітнього потопу, персонажів з міфів та епосу, ускладнює визначення хронологів історії країн Передньої Азії [Струве 1947, 13–14].

Неабияку допомогу в датуванні подій та правлінні династій надавали відомості про астрономічні явища, які містять письмові джерела Нижньоріччя, Вавилону, Єгипту, а також Біблія, наприклад, затемнення Венери у зв'язку з фазами місяця, що відбувається раз на 275 років, спостерігалося астрономами Шумеру та Вавилону [Струве 1947, 13–20]. Ale й ці дані не могли повною

мірою сприяти більш точному датуванню подій і періодів правління династій під час певного циклу таких астрономічних явищ, а також визначення синхронності правління династій різних держав. А. Ю. Кримський відобразив розбіжності між європейськими вченими з питань хронології історії Передньої Азії і відмічав складності виявлення синхронності правління ряду династій [Кримський, близько 1940 р., 72–94].

Велику роль у вирішенні цих складних питань відіграли археологічні розкопки, що проводилися в 30–40-ті роки нашого століття американськими та європейськими вченими в Алалаху, Рас-Шамрі та Марі (Сирія), а також в Хорсабаді (Ірак), які також, на жаль, не були відображені в монографії А. Ю. Кримського. Результати цих розкопок сприяли виявленню синхронності між правлінням XII династії Єгипту, I Вавилонської династії, до якої належав Хаммурапі та Шамши-Адада I в Ассирії. Так поступово сформувалася нова хронологія історії Стародавнього Сходу за Струве-Смітом, згідно якої дати подій та роки правління царських династій на Близькому Сході в IV–II тис. до н.е. було зсунуто на 300–500 років [Історія Древнього Востока 1983, 486–491]. Це сприяло зміні поглядів і на хронологію та історію Еlamу. Було переглянуто дані асирійських джерел про датування походу еламського царя Кутер-Нахунте на Вавилонію та зроблено висновок, що ця подія відбулася не за 1635 років до розгрому Еlamу асирійцями в 646 р. до н.е., тобто близько 2280 р. до н.е. [Струве 1947, 16], що сприймалося як правильне твердження і А. Ю. Кримським [Кримський, близько 1940 р., 88], а набагато пізніше – наприкінці XVIII ст. до н.е. [Хинц 1977, 95–97].

Археологічні розкопки, що проводилися на території Ірану уже у 80-ті роки, дали деякі позитивні результати у висвітленні проблем в історії та хронології Еlamу. Було знайдено письмові джерела, що свідчать про синхронність правління деяких еламських царів династії Іге-Халкі та касситських правителів Вавилону в XIV столітті і це дало можливість більш точно датувати правління перших Ігехалкідів [Stev^m, Valla^p 1369(1983), 148–161]. І все ж в еламській історії ще багато "білих плям".

А. Ю. Кримський не мав на меті детально розглядати хід історичних подій, що відбувалися в Еламі та послідовність правління еламських династій. У розділі під назвою "Нарис еламської історії" вчений намагається розкрити основні тенденції історії Еlamу. На його думку, вони тісно пов'язані і мають подібність з характером історичного розвитку стародавніх держав на території сусіднього Нижньоріччя, де природні умови, а саме – наявність родючої землі, що за посушливого клімату та штучного зрошення могла давати багаті врожаї, були дуже схожі з кліматичними умовами Сузіані [Кримський, близько 1940 р., 94]; і лише за умови організації суспільних іригаційних робіт, характерних для так званого азіатського способу виробництва [Струве 1965, 101–109] створювалися передумови економічного зростання більшості держав Стародавнього Сходу. Звичайно, історію Еlamу не можна розглядати без аналізу історії стародавніх держав на території Месопотамії, з якими еламіти ще з доісторичних часів мали тіsnі економічні та культурні зв'язки і з якими часто вступали у військові конфлікти. Власне їсторію Месопотамії слід розглядати в нерозривному зв'язку з історією Старо-

давнього Ірану, оскільки економіка Шумеру, Вавилону та Ассирії цілком залежала від поставок металів та будівельних матеріалів з гірських областей Ірану і навіть з далекого Бадахшану та Паміру [Ghirshman 1375(1997), 8, 26, 63, 80–83]. З іранських гір як в Месопотамію, так і в Сузіану, постійно проникали племена кутіїв, касситів, хурритів, гірських еlamітів, а пізніше арійські племена мідян та персів, котрі докорінно впливали на хід історичного розвитку давньосхідних держав [Ghirshman 1375(1997), 65–96].

Не зважаючи на спільні риси в історії Еlamу та Межиріччя, для цих країн були характерні властиві лише їм особливості природних умов, культури, релігії, оточуючого географічного, етнічного та політичного середовища, яким, на жаль, у роботі А. Ю. Кримського не приділено достатньої уваги. А для Еlamу, що включав у себе Сузіанську рівнину з її тропічним кліматом та сусідні високо-гірні області, взагалі була характерна багатоукладність соціально-економічного життя. І навіть тепер у Хузестані проживає поліетнічне населення – семітомовні араби, іраномовні перси, лури та бахтіари, тюркомовні кашкайці, що стоять на різних щаблях суспільно-економічного розвитку. Сільське населення Хузестанської рівнини є іранізованими нащадками аншанських еlamців [Elima 1374(1995), 18–25] в цілому займається землеробством, що неможливе тут без штучного зрошення, а в горах Загросу і на частині рівнини лури та бахтіари частково ведуть кочовий спосіб життя. Кочівники, займаючись відгінним скотарством влітку, коли на Хузестанській рівнині спека сягає за 50°C, піднімаються високо в гори, а взимку спускаються з гір на рівнину, коли амплітуда нічної та денної температури тут коливається приблизно від 0° до 20°C.

Взагалі, на території Ірану з давніх-давен, внаслідок обмеженості земельних угідь у родючих долинах гірським річок, частина населення змушені займатися кочовим скотарством у пошуках пасовищ для худоби і часто здійснювала напади на землеробські поселення гірських областей і Хузестанської рівнини.

У своїй роботі А. Ю. Кримський неодноразово звертає увагу на необхідність всебічного аналізу даних, взятих з історичних джерел більш пізніх епох, про Сузіану та сусідні райони для того, щоб виявити етнокультурний та мовний вплив еlamітів на іранську цивілізацію в період після загибелі еlamської держави та поступового зникнення еlamського етносу.

Розвиваючи цю ідею, для виявлення залишків еlamської мови та культури необхідно проводити етнолінгвістичні дослідження народностей, що нині проживають на території Хузестану та сусідніх гірських областей Загросу. Ця тема ще недостатньо розкрита і чекає на своїх дослідників.

Слід сказати, що багато положень роботи А. Ю. Кримського стали застарілими навіть в світлі нових для того часу наукових відкриттів і являють собою значною мірою суто історіографічний інтерес. Але вона цікава тим, що її автор намагається розробити методи історичних досліджень цивілізацій, про які залишились дуже обмежені дані. Заслуговують на увагу його сміливі гіпотези з метою висвітлення різних сторін еlamського суспільно-політичного, культурного життя та релігії, про які прямих даних у письмових джерелах немає або ж вони дуже обмежені. Наприклад, А. Ю. Кримський вважав, що в

еламських, як і в ранніх шумерських містах-державах, правитель був одночасно і верховним жерцем і кожна область поклонялася своєму божеству, як скажімо місто Сузи вважало своїм покровителем бога Іншушінака [Кримський, близько 1940 р., 97]. Пізніше, коли утворилася і могутніша Еlamська централізована держава, хоч і існували велиki храмові господарства окремо від царських, все ж джерела не дають інформації про те, що жрецтво перетворилося в могутню паразитуючу верхівку суспільства, яка протистояла монархові, як це часто бувало в Вавилоні чи в Єгипті, і храми в Еlamі користувалися покровительством і захистом царів [Юсифов 1968, 248–271].

Проблеми, підняті А.Ю.Кримським в його монографії “...Еlam”, як і при житті вченого, так і тепер актуальні і в значній мірі ще не розкриті, оскільки в історії цієї стародавньої держави існує багато загадок і таємниць. Їхне вирішення гальмується тим, що археологічні розкопки на території Хузестану в останні десятиліття практично не проводяться з ряду причин. Все ж іранські археологи приділяють зусилля для відновлення пошукових робіт у різних областях цієї країни, які нерідко приносять успіх. Наприклад, у 1998 році продовжилися розкопки на Тепе-Сіалк, а неподалік від Хашадану було знайдено залишки стародавнього міста, які іранськими археологами вважаються за руїни Хагматани (Екбатана), столиці Мідії. Автор статті висловлює надію, що в Ірані продовжаться археологічні дослідження, які прояснять “темні” сторінки доісламської історії цієї країни, в тому числі й еlamського періоду, коли на території Ірану розвивалися найраніші цивілізації в історії людства.

ЛІТЕРАТУРА

- Дьяконов И. М. История Мидии с древнейших времен до IV в. до н.э. Москва – Ленинград, 1956.*
- Дьяконов И. М. Языки Древней Передней Азии. Москва, 1967.*
- История Древнего Востока. Ч. 1. Москва, 1983.*
- Кримський А. Ю. З історії Ірана передарійської доби. Еlam (рукопис). Київ, Близько 1940 р.*
- Струве В. В. Датировка I Вавилонской династии // Вестник древней истории. 1. Москва, 1947.*
- Струве В. В. Об азиатском способе производства // Вестник древней истории. 1. Москва, 1965.*
- Хинц В. Государство Элам. Москва, 1977.*
- Юсифов Ю. Б. Элам. Социально-Экономическая история. Москва, 1968.*
- Elima M. N. Chând bâvar-e-ghonmi, târikhi-ye-bakhtiyâri “Ketâb-e-Anzân”. Tehrân, 1374 (1995).*
- Ghirshmân R. Irân az âghâz tâ Eslâm. Tehrân, 1375(1997).*
- Nagâhbân E. Haffâri-ye-haft-tepe va dasht-t Khuzestan. Tehrân, 1993.*
- Saffar M. K. Noghush-e barjaste-ye Ilami. Tehrân, 1372(1993).*
- Stev", Valla". Selsele-ye-Sgehalkiha. Asar. Tehrân, 1369(1990).*

